

Het laatste element van de dactylische hexameter

Gerard Boter, voorzitter vaststellings-commissies Grieks en Latijn CvTE, met dank aan Emilie van Opstall en Marlein van Raalte voor hun nuttige opmerkingen

Er blijkt verwarring te bestaan over de vraag hoe het laatste element van de dactylische hexameter gescandeerd wordt. In de correctievoorschriften van de centrale examens Grieks en Latijn staan steeds schema's als $\sim\sim\sim|\sim\sim\sim|\sim\sim\sim|\sim\sim\sim|\sim\sim\sim|\sim\sim\sim$, waarin het laatste element als lang is aangegeven. In dit stukje wordt toegelicht wat de gedachte achter deze conventie is.

Voor het laatste element in het schema van de dactylische hexameter vindt men in de commentaren twee standpunten: het laatste element wordt als *longum* of als *anceps* aangegeven; *anceps* wordt doorgaans uitgedrukt door middel van het symbool \times . Het eerste standpunt houdt in dat het laatste element voor het metrum altijd lang is, ongeacht de natuurlijke lengte van de laatste lettergreep; dit is de opvatting van bijvoorbeeld Barbara Graziosi en Johannes Haubold in hun Green & Yellow commentaar op *Ilias* 6, p. 10. Het tweede standpunt houdt in dat het laatste element voor het metrum nu eens kort, dan weer lang is, afhankelijk van de natuurlijke lengte van de laatste lettergreep; dit vinden we bijvoorbeeld in het Green & Yellow commentaar van Irene de Jong op *Ilias* 22, p. 33.

In de specialistische literatuur over metriek treffen we bij Grieks doorgaans het eerste standpunt aan: het laatste element is altijd een *longum*, waardoor het laatste metron altijd een spondee is; zie bijvoorbeeld D. Korzeniewski, *Griechische Metrik*, Darmstadt 1968, p. 28; M.L. West, *Greek Metre*, Oxford 1982, p. 35. De lengte van het laatste element wordt verklaard als het gevolg van de *pausa* die optreedt aan het verseinde. Het fenomeen van een van nature korte lettergreep op de plaats van een lang element heet *brevis in longo*, wat kort is voor *syllaba brevis in elemento longo*.

In de literatuur over Latijn lijkt er een voorkeur te bestaan voor de opvatting dat het laatste element *anceps* (of *indifferens*, zie hieronder) is; zie bijvoorbeeld D.S. Raven, *Latin Metre*, London 1965, p. 90-91; Chr. Zgoll, *Römische Prosodie und Metrik*, Darmstadt 2012, p. 44-45. Toch stellen ook Raven en Zgoll dat in de metrische praktijk het laatste metron steeds een spondee is. Zo laat Raven in de analyse van *Aeneis* 1.1-4 alle verzen op een spondee eindigen, ook de verzen 2 en 4, die een van nature korte slotlettergreep hebben (*-nit* resp. *-ram*). Irene de Jong laat in haar metrische analyse van *Ilias* 22.1-15 op p. 36-37 van haar commentaar ook alle verzen met een *longum* eindigen. Zgoll beveelt aan om bij de metrische analyse de natuurlijke lengte van de lettergreep weer te geven, zodat er verschil zichtbaar is tussen *omnis* met korte *-i* (genitivus enkelvoud) en *omnis* met lange *-i* (accusativus meervoud).

Hieronder volgen *Odyssee* 1.1-5 en *Metamorphosen* 1.1-4 met een bespreking van de lengte van het laatste element.

Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ
πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσε.
πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω,
πολλὰ δ' ὃ γ' ἐν πόντῳ πάθεν ἄλγεα ὃν κατὰ θυμόν,
ἀρνύμενος ἥν τε ψυχὴν καὶ νόστον ἐταίρων.

De verzen 1, 2 en 4 hebben een van nature korte slotlettergreep: $\lambda\acute{\alpha}$, $\sigma\epsilon$ en $\mu\acute{o}\nu$; het derde en vijfde vers hebben een van nature lange slotlettergreep: $\nu\omega$ en $\rho\omega\nu$.

*In nova fert animus mutatas dicere formas
corpora; di, coeptis (nam vos mutastis et illa)
adspirate meis primaque ab origine mundi
ad mea perpetuum deducite tempora carmen.*

De verzen 1 en 3 eindigen op een van nature lange lettergreep: *-mas* en *-di*; de verzen 2 en 4 eindigen op een van nature korte lettergreep: *-la* en *-men*.

Welke gevolgen heeft het bovenstaande voor de praktijk op het centraal examen? In de praktijk laten veel docenten hun leerlingen bij het scanderen van

een concreet vers een \times als laatste element invullen. Zgoll vermeldt dat dit gebruik ook op Duitse scholen wijdverbreid is. Strikt genomen is dit echter onjuist. Welke theorie je ook aanhangt over de structuur van de dactylische hexameter als zodanig, bij het scanderen van een concrete hexameter mag je nooit *anceps* (\times) invullen. In het schema van een vers kun je *anceps* invullen, maar in de analyse van een concreet vers kan dat niet. Een concrete lettergreep in een concreet vers is immers niet kort-of-lang, maar óf kort óf lang. Je moet bij het scanderen dus een keus maken. In de praktijk betekent dit dat leerlingen bij het scanderen van een hexameter twee dingen kunnen doen. De eerste mogelijkheid is dat ze voor het laatste element altijd een *longum* noteren; dit doet de meerderheid van de specialisten en dit is in overeenstemming met de opvatting van het CvTE. De tweede mogelijkheid is dat ze bij een van nature lange slotlettergreep een *longum* noteren en bij een van nature korte een *breve*; dit is het standpunt van Zgoll. Wanneer ze voor de tweede aanpak kiezen, moeten ze het dan ook consequent goed doen, en hoe weet een leerling of de slotlettergreep van $\mu\omicron\lambda\lambda\acute{\alpha}$ of *venit* kort of lang is?

De conclusie voor het scanderen van een concreet vers luidt als volgt. Een *longum* aan het verseinde noteren is altijd goed. Een *anceps* aan het verseinde noteren is strikt genomen altijd fout maar de praktijk is zo wijdverbreid dat het wel heel hard zou zijn een leerling daarvoor een punt in mindering te brengen. Een *breve* aan het verseinde noteren is alleen goed als het ook werkelijk een van nature korte lettergreep betreft. De docent doet er daarom verstandig aan zijn leerlingen bij te brengen dat ze aan het verseinde altijd een *longum* noteren.

Hierboven is al aangegeven dat in de literatuur onderscheid wordt gemaakt tussen *elementum anceps* en *elementum indifferens*. Dit verschil wordt duidelijk uiteengezet door Zgoll. Zgoll geeft er de voorkeur aan het laatste element van de hexameter aan te duiden als *indifferens*, dat wil zeggen dat het niet uitmaakt of dat element van nature lang of kort is, omdat de *pausa* aan het verseinde ervoor zorgt dat die lettergreep hoe dan ook als lang geldt voor het metrum. Dit is iets wezenlijk anders dan *anceps*, zoals hieronder wordt toegelicht.

In de iambische trimeter is het eerste element van een metrum *anceps*, dat wil zeggen dat er een korte of lange lettergreep mag staan. Het schema is dan: $\times\sim\sim|\times\sim\sim|\times\sim\sim||$. Maar wanneer je een concrete iambische trimeter scandeert, staat er op de plaats van het *anceps* element altijd ofwel een korte of een lange lettergreep.

Neem de opening van Sophocles' *Oedipus Rex*:
᾿Ω τέκνα, Κάδμου τοῦ πάλαι νέα τροφή,
τίνας ποθ' ἔδρας τάσδε μοι θαόζετε
ἰκτηρίοις κλάδοισιν ἔξεστεμμένοι;

De metrische analyse is als volgt:

$\sim\sim\sim|\sim\sim\sim|\sim\sim\sim||$
 $\sim\sim\sim|\sim\sim\sim|\sim\sim\sim||$
 $\sim\sim\sim|\sim\sim\sim|\sim\sim\sim||$

Op de plaats van de ancipitia in het schema staat in de concrete verzen steeds een korte of een lange lettergreep:

1. ᾿Ω lang; μου lang; νέ kort
2. τί kort; ας lang; θο kort
3. ἰκ lang; κλά kort; ες lang

Het verschil tussen *elementum anceps* en *elementum indifferens* zal duidelijk zijn: wanneer op de plaats van een *elementum anceps* een van nature korte lettergreep staat, dan is die voor het metrum ook echt kort. Wanneer op de plaats van een *elementum indifferens* een korte lettergreep staat, zoals aan het einde van de dactylische hexameter of de iambische trimeter (bijvoorbeeld in vers 2 van de *Oedipus Rex*), dan wordt die door de *pausa* voor het metrum lang.